

УДК 82-94

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.32.1.34>

**ВАРІАТИВНІСТЬ ТА ІНВАРІАТИВНІСТЬ ХУДОЖНІХ ЗАСОБІВ В. МАЛИКА
У ФОРМУВАННІ ОБРАЗУ ВОРОГА В РОМАНІ «ГОРИТЬ СВИЧА»**

**VARIABILITY AND INVARIANCE OF V. MALIKS ARTISTIC MEANS IN FORMING
THE IMAGE OF THE ENEMY IN THE NOVEL “THE CANDLE IS BURNING”**

Нечаюк Л.Г.,

orcid.org/0000-0002-7598-5612

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

Київського кооперативного інституту бізнесу і права

У статті на матеріалі прозового твору українського письменника Володимира Малика досліджено формування образу ворога за допомогою художніх засобів, методом варіативності та інваріантності. Спочатку визначимо визначення цих принципів. Варіативність – допомагає письменнику мислити творчо. Цей принцип вчить творчому мисленню, вмінню знаходити нові, раніше не вивчені шляхи вирішення завдань. Він передбачає наявність декількох виходів з будь-якої ситуації або завдання, і дає можливість мислити ширше. Автор може мати кілька різних рішень, що й буде з'ясовано в процесі художньо-тематичного аналізу твору і безпосередньо за допомогою художніх засобів творення образу злішого ворога Київської Русі – монголо – татарської навали. Інваріантність є відтворенням історичних процесів, які є незмінними у змінних інтерпретаціях письменника. У даному випадку визначення рівня інваріантності є структурною одиницею ступеня еквівалентності даних при проведенні письменницького дослідження у написанні художнього твору. Автор досліджує різні історичні гіпотези, які вже були раніше висунуті іншими творцями. Відповідно митець-дослідник вдається до художньо-порівняльного аналізу образів твору ворога і захисника міста Києва. Художня об'єктивність спонукає В. Малика провести своєрідну паралель між ханом Батием та воеводою Дмитром: вони – воїни, стоять на чолі свого війська, один із них протистояв ворогові до того, поки ще було в нього бодай кілька воїнів, а другий бився з ним, маючи за собою незліченну військову силу. Письменник показує

їх як своєрідних антиподів, життєві місії яких виключають будь-яку можливість порівняння. Автор володіє відвагою в художньому плані визначити причину втрат народу в минулому і, увіч явивши цю причину, дати своєрідний урок сучаснику в можливій оцінці ним подій давнини.

Ключові слова: варіативність, інваріантність, антипод, сучасний урок, історична гіпотеза, художня інтерпретація.

The article examines the formation of the image of the enemy using artistic means, using the method of variability and invariance, based on the prose work of the Ukrainian writer Volodymyr Malik. First, let's define the definition of these principles. Variability – helps the writer to think creatively. This principle teaches creative thinking, the ability to find new, previously unexplored ways of solving problems. It assumes the availability of several ways out of any situation or task, and gives an opportunity to think more broadly. The author can have several different solutions, which will be clarified in the process of artistic and thematic analysis of the work and directly with the help of artistic means of creating the image of the evil enemy of Kyivan Rus – the Mongol-Tatar invasion. Invariance is the reproduction of historical processes that are unchanged in the changing interpretations of the writer. In this case, the determination of the level of invariance is a structural unit of the degree of equivalence of data when conducting literary research in the writing of an artistic work. The author explores various historical hypotheses that have already been put forward by other creators. Accordingly, the artist-researcher resorts to an artistic and comparative analysis of the images of the work of the enemy and the defender of the city of Kyiv. Artistic objectivity prompts V. Malik to draw a kind of parallel between Khan Batyi and Voevoda Dmytro: they are warriors, they stand at the head of their army, one of them faced the enemy before he still had at least a few soldiers, and the other fought with him, having innumerable military power behind him. The writer shows them as a kind of antipodes, whose life missions exclude any possibility of comparison. The author has the courage in artistic terms to determine the reason for the loss of the people in the past and, having revealed this reason, to give a kind of lesson to his contemporaries in his possible assessment of the events of antiquity.

Key words: variability, invariance, antipode, modern lesson, historical hypothesis, artistic interpretation.

Постановка проблеми викликана потребою осмислення творчості Володимира Малика на таких рівнях, що відкривають можливості для висвітлення особливостей організації парадигмального характеру як традиційного сюжетно-образного матеріалу, так і рівня інтертексту, що досі не було предметом ґрунтовного системного аналізу літературознавців, а заявлено тільки у незначній кількості критичних та літературознавчих праць. Не зоставшись зовсім поза науковими інтересами літературознавців, романістика В. Малика, належачи до найбільш визначного аспекту творчості письменника, все-таки лишилася поза параметрами цілісного наукового дискурсу. Необхідність студії творчості митця, саме в означеному темою нашого дослідження ракурсі, зумовлена як потребою системного і всебічного аналізу всього епічного доробку письменника, так і подальшого вивчення жанрової повноти української романної епіки, нових проявів епічних форм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Твори Володимира Малика стали поруч із творами О. Гончара, П. Загребельного, Ю. Мушкетика. Перекладені англійською, російською, польською, словацькою та вірменською мовами. Його називали «український Вальтер Скотт», «козацький Дюма» [4, с. 3], видатний український письменник П. Загребельний вважав В. Малика прекрасним письменником, а людиною ще прекраснішою. Він відомий як автор поетичних збірок, есе та малої прози. Але найповніше цей митець розкрив свій талант на етапі творення значних епічних полотен – романів, у яких найбільш досконало реалізував свій художній пошук

та індивідуальність. Останні дослідження творчості письменника – Величка Д. Образ автора «Слово про Ігорів похід» у художній та науковій концепції Володимира Малика /дослідницька робота. Полтава, 2021. 25 с.[2] ; Малик В. Синя книга: щоденник (записки для себе). 1956–1998 / [упорядники: О. В., Н. О. Сиченко]. 2-ге вид., без змін. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. 308 с. [5].

Постановка завдання. У творі «Горить свіча» письменник не виходить за рамки тієї концепції в зображенні супротивної, ворожої сторони, це вкрай пряме, однозначне, позбавлене художніх нюансів відтворення ворога в одному плані, що не залишає жодних сумнівів та можливості рефлексій у читача. Таким є монгольський хан Мангу, його сотник Жокте, десятник Товрул тощо. Таке зображення ворога різко поляризує супротивні сторони та, що не менш важливо, забезпечує внутрішню динаміку в розвитку подій. Кількісна протиріччя і хижість ворога належать до найперших і найвиразніших характеристик татаро-монголів у творі.

Виклад основного матеріалу. Імпліцитно рецепція читача вибудовує іще одну, не менш важливу характеристику: монолітність, єдність, згуртованість, одностайність у підтримці думки командувача військом або, на загаль, людини, обтяженої владою.

Інший у портреті ворога – жорстка військова дисципліна, підважена, до того ж, законом колективної відповідальності: «над усіма тяжіє закон Чингісхана – якщо один з десятка кинувся вперед, за ним повинні йти у бій інші! А хто не пішов, тому тут же відрубують голову! Якщо десятника ворог візьме в полон, а підлеглі не визволять

його, тоді всіх їх теж очікує смерть! Якщо ж під час бою хтось один із десятка без наказу відступить або кинеться тікати, всьому десяткові ламають хребет! Страх перед жорстокою розправою змушує їх слідувати один за одним і безвідмовно виконувати накази старших. Той же страх змушує їх лізти у вогонь і в пекло – і перемагати!» [6, с. 39–40]. Одним із важливих завершальних штрихів цього збірного портрета ворога виступає і матеріальний бік: «прагнення здобичі, бо під час походу живуть вони виключно тим, що захоплюють у переможених» [6, с. 40]. Водночас, у випадку, коли військова організація татаро-монголів звідує певну вразливість, – саме залізна дисципліна і принцип колективної відповідальності за спільну справу, дозволяє командувачам війська консервувати істину, приховуючи і від своїх воїнів, і від супротивників справжній стан речей: так сотник Жадігер знищує власних воїнів, які могли розповісти іншим про те, що сталося насправді з втечею сина київського воєводи, Добрині та полоненням десятника Товрула. Водночас, цей світ ворога – не лише світ жорстокості: це і світ, у якому знають і шанобливо ставляться до традицій: «Менгу високо підняв ногу, переступив через поріг, щоб не зачепити його і цим не накликати на господаря нещастя» [6, с. 175], і світ, у якому глибоке прочитання думки співрозмовника: «він здригнувся, бо помітив, як, замовкнувши, Бату пильно зазірав йому в очі. Бату розумний і проникливий! Не відбереш цього у нього! Кажуть, що він і справедливий. Може, й так. Недарма ж прозвали його Саїн-ханом, тобто справедливим ханом. Та чи буде він справедливим, якщо розгадає його думки?» [6, с. 176–177]. Це світ, у якому наявна глибока й щира братня любов: «з Орду жив він мирно, у братерській згоді, мав його не тільки за першого темника, а й за радника і навіть у своїх ханських ясаках та ярликах братове ім'я ставив попереду свого» [6, с. 189], і світ, де поважають свої закони: «не будемо порушувати яси Потрясателя Всесвіту. Пошлемо послів і нині – хай ніхто не скаже, що Саїн-хан учинив несправедливо!» [6, с. 191]. Свою людяність представники татаро-монгольського табору також виявляють згідно лише їм притаманного розуміння речей: «кожен, хто виступає проти нас, помиляється і гине або потрапляє в полон, і на нього накидають кангу, як оце на тебе. Так, я знову став полонеником... Ти уб'єш мене? Навіщо? Ти одного разу приніс мені щастя. Не виключено, що і вдруге принесеш. Я вірю в долю» [6, с. 178].

Крок за кроком письменник розкриває, в чому таїться войовнича сила татаро-монголів. Це – не

тільки спосіб життя, визначений на грані існування, але й тривалий, послідовний добір, сказати б, селекція кадрів, які згодом відповідатимуть за здійснення далекосяжних планів у підкоренні світу: «прошурхнула було чутка, що це сталося не без волі і згоди самого Чінгісхана, але зразу й погасла, бо за таку чутку рубали голови... Після смерті Джучі великим кааном Західного улуса мав стати його старший син Орду, але м'якотільний добродушний Орду добровільно уступив владу своєму молодшому братові Бату, що мав не тільки тверде ім'я, а й твердий, жорсткий характер. Кажуть, і в цій акції проявилася воля і далекоглядність їхнього великого діда, який давно вже запримітив у молодому внукові Бату щось своє, чінгісханівське – непохитну волю, жорстокість і військові здібності... Як би там не було, Бату став володарем Синьої орди, що посіла землі від Алтаю аж до Дніпра, землі майбутньої Золотої Орди» [6, с. 189].

Водночас, коли військова організація татаро-монголів звідує певну вразливість, – саме залізна дисципліна і принцип колективної відповідальності за спільну справу, дозволяє консервувати істину, приховуючи і від своїх воїнів, і від супротивників справжній стан речей: так сотник Жадігер знищує власних воїнів, які могли розповісти іншим про те, що сталося насправді з втечею сина київського воєводи, Добрині та полоненням десятника Товрула.

Психологічне портретування письменником хана Батия виявляє ту парадоксальність, що, наразі, визначає причину провалу дій усякого завойовника: усвідомлення ним самим здійснюваної тяжкої ратної праці як непотрібної для себе: «Ні, він не зміг би тут жити! Дехто радить йому завоювати Київ і подальші землі – і осісти на них з родами своїми. Та його немолода душа вже не сприймає чужини. Старіє він, видно, бо все частіше приходять до нього у спогадах і снах безмежні степи Синьої і Білої орди» [6, с. 231–232]. Для його життя, розуміє хан. Як і для життя кожної людини, потрібна Батьківщина, в якій тільки й можливі «високе Вічне Небо» [6, с. 232], «орли в піднебессі» [6, с. 232] та «мчать, як вихор, у безмежних просторах косяки коней – найкращих створінь на світі!» [6, с. 232].

Завойовництво, як показує автор роману, для татаро-монгольського воїна виступає чимось на зразок тяжкої ратної повинності: здійснення військових заповітів предків, в межах яких чітко визначилася сфера діяльності наступних поколінь народу, не залишивши місця для духовного життя. Тому це духовне життя дедалі більше від-

ступає на другий план в існуванні татаро-монгольського воїна, тим самим дедалі збіднюючи (в суті, зводячи до рефлекторних функцій) воїнську діяльність.

В. Малик послідовно, крок за кроком показуючи етапи взяття ворогом Києва, переконливо реалізує ту думку, що перемога дісталася ворогові лише завдяки значній невідповідності між силами захисників та силами ворога, що переважали зусилля оборонців міста в десятки разів. І коли хан Батий запитує воєводу Дмитра: «якщо ти змалку був воїном, як і я, то мав би розуміти, що Київ не міг вистояти супроти мене. Чому ж тоді чинив безнадійний опір? Чому не здав міста без бою?» [6, с. 297], то відповідь воєводи Дмитра виразно виявляє відмінність у ментальності представників цих двох народів: «у нас була надія, що вистоїмо, – відповів на це спокійно Дмитро. – А не вистоїмо, то краще смерть, ніж довічне ярмо! Ось чому ми билися, не жаліючи живота свого! До того ж падали не тільки наші вої, а й твої, хане, а земля наша велика – якщо кожне місто захищатиметься так, як Київ, то з ким ти залишишся, Батю?» [6, с. 297].

Водночас, лише хан Батий, цей воїн до мозку кісток, здатний, як показує письменник, оцінити вчинок воєводи Дмитра як воїна. Витинаючи до коліна весь Київ, хан Батий дарує життя воєводі – як відважному воїнові, найбільшим покаранням якому може стати не власна смерть (як воїн він до неї готовий), а тотальне винищення ворогом, загибель рідного краю: «мій шлях буде усіяний черепами переможених – я вже подбаю про це, Менгу! Будь спокійний, ми не залишимо в Києві нікого навіть на розплід! Але воєводі Дмитру я дарую життя заради хоробрості його! Я візьму його з собою в дальший похід, щоб він побачив загибель землі своєї, загибель усіх, хто не захоче підкоритися мені! Всіх їх чекає люта смерть!» [6, с. 297].

Письменник у романі розбудовує концепцію, згідно якої Київ прийняв на себе такий удар нападника, що знесилив ворога. Як воїн, хан Батий добре усвідомлює слушність тих застережень, що їх чує з уст своїх командувачів і про які йому проголошує воєвода Дмитро: з такими втратами військової сили, які сталися в Києві, подальша військова кампанія не могла тривати довго. Це підтвердила вже перша, наступна після Києва, облога міста Кременця: «день і ніч б'ють пороки – і марно. Від світанку і до темноти лізуть по зв'язаних драбинах на ніздрюваті стіни тумани Субедея, Гуюка та Бурундая, та досягти вершини не зумів жоден з них. Вже не сірими були ті стіни,

а стали червоними від крові – і все даремно. Батий лютував. Скільки батурів загинуло! А скільки поранили, скалічили! Так можна загубити все військо! З ким же йти далі?» [6, с. 319].

Що ж до характеристики хана Батия – письменник психологізує цей образ завдяки уведенню в зображення реакції Батия на ті або інші перипетії, пов'язані з війною. Ханові, як ми вже переконалися, не бракує мужності визнати у ворогові достойного суперника (навіть подарувавши йому свободу, як от воєводі Дмитру), не бракує йому і мужності визнати невідповідну меті вагу втрат, що звідусь його військо, однак, як слушно зображує письменник, хан усвідомлює і те, що схилання перед ним зумовлене не пошаною до його військових заслуг, а самим лише страхом: «Моя слава завойовника йде попереду мого бойового коня! – промовив урочисто Саїн-хан, звертаючись до монгольських тайджі-царевичів та нойонів. – Бачите – ось що таке страх! Я провчив колодаженців – і тепер не тільки прості люди, а й самі князі прийшли до мене і готові служити мені» [6, с. 321]. В цих словах хана Батия простежується дивне зміщення понять: розуміння слави хан отожднює з відчуттям страху, але читач добре усвідомлює, що ці поняття – антитези, тож наявність одного з них виключає існування поряд іншого. Ментальність завойовника, наголошує В. Малик, уводячи в твір цю тезу хана Батия, призводить до цілої низки помилок, які, в сукупності, вносять деструкцію і в саму справу цього завойовника, і в її наслідки. Саме тому хан Батий не може збагнути логіки в подальшому ході війни: «Але потім наступило щось незрозуміле для Батия. Замість того щоб, подібно болохівцям, добровільно піддаватися, всі городяни по Случі, по Горині, Прип'яті та Стиру ні разу не відчинили перед ним воріт, гинули у вогні, але не здавалися. А Данилів та ось цей Кременець, скільки не тужиться Батий, узяти не може. І росте радість у Дмитровому серці: народ не здається, б'ється до останнього – за своє життя, за свободу!..» [6, с. 322–323]. Психологічне значення цього походу визначиться в тому, що він змусить хана Батия переглянути свої життєві позиції. Після походу він досить легко знайде примирення з тим, що доля розпорядилася так, що «великий курултай нащадків Чингізхана не захотів і слухати, щоб обрати його, Бату-хана, великим ханом монгольського улуса, що розметнувся на півсвіту. Натомість всі зійшлися на тому, щоб правителькою стала жона покійного хана Угедея Туракіна, мати Гуюка» [6, с. 367–368]. «Та хай править! Може, той краще, що він не залишився в далекому і вже нерідному, чужому для нього

Каракорумі, а повернувся сюди, на береги прекрасного Итилю, в свій улус, що розпростерся до Єнісею, від білих вершин Ала-Тоо до Вісли-дар'ї та голубої Туна-дар'ї. Він в душі задоволений, що доля розпорядилася саме так – залишила його правителем Жовтої та Синьої Орд, створених батьком Джучі та братом Орду на безмежних просторах Ібір-Сибіру» [6, с. 368], «тож краще бути справжнім єдино особним правителем тут, ніж мати примарну владу в Каракорумі» [6, с. 368]. Лише його колишня велич і влада тепер стають втіхою хану Батисві, і втіха та, як переконується читач, є такою само примарною, як справжнє володіння ним підпорядкованими краями і народами.

Художнім здобутком роману є розповідь про військові прийоми ворога, котрі вражають русичів своєю вигадкою, небувалістю, незвичайністю, а також портрети татаро-монгольських сотників, командувачів, увага до яких зростає відповідно того, що більше наближається ворог до Києва. Феноменом художньої розповіді у романі «Горить свіча» є те, що в міру наближення до питомого життя народу, вони тим більш маргіналізуються цим життям, й це тим виразніше напружує протистояння між противниками татаро-монгольському війську. Однак головною константою татаро-монгольського війська є все-таки страх, який тісно пов'язаний з ґрунтованою на засадах військового чину жорстокістю: що вищий військовий ранг у командувача, то більш відомий він своєю жорстокістю. Водночас, це і світ, у якому знають і шанобливо ставляться до своїх традицій, у якому наявна глибока й щира братня любов, де поважають закон. Слід віддати належне письменникові в тому, що кожен із зображених типів представників ворожого війська наділений виразно індивідуальними рисами, своєрідною вдачею, хоч і сформованою за умов, несприятливих для розвитку в душі позитивних рис і якостей.

Висновки. Створений письменником художній портрет хана Батия – це портрет воїна, сповненого твердої волі, чіткого розуміння покладе-

ного на нього обов'язку, але і людини, перейнятої рефлексіями, в основі яких – тяжіння до рідного краю. В. Малик також являє справжню ціну і характер перемог, що їх здатний здобути ворог; так реалізується письменником імпліцитна теза: чи можна назвати перемогою те, що здобуто підступним шляхом, ошукаństwом, зрадою і запроданством? В. Малик переконливо реалізує думку, що перемога дісталася ворогові лише завдяки значній невідповідності між силами захисників та силами ворога, що переважали зусилля оборонців міста в десятки разів. Письменник у романі розбудовує концепцію, згідно якої Київ прийняв на себе такий удар нападника, що знесилив ворога. Як воїн, хан Батий добре усвідомлює слушність тих застережень, що їх чує з уст своїх командувачів і про які йому проголошує воевода Дмитро: з такими втратами військової сили, які сталися в Києві, подальша військова кампанія не могла тривати довго. Це підтвердила вже перша, наступна після Києва, облога міста Кременця. Висновки. Читач у творі «програмується» до слушних висновків, що не лише особливість і новизна зброї та військових прийомів, не лише військова дисципліна, але й характер, суть взаємин підлеглого і командувача визначають різницю відмінності між протиборцями. У татаро-монгольському війську головною константою є страх. Він пов'язаний із жорстокістю, яка ґрунтована на засадах військового чину: що вищим є військовий ранг у командувача татаро-монгольського війська, то більш відомий він своєю жорстокістю: «враз татари загелкотали, захвилювалися. До городища в'їхав на баских конях гурт нойонів. Попереду на білій кобилі сидів невисокий, прямий, щоб здаватися вищим, чоловік» <> «Добриня прикипів до нього поглядом. Мегу-хан! Двоюродний брат і темник Батия! Недобра слава йшла про нього по Степу – жорстоким, неблаганним був він. Де скрутно – туди посилав його Батий – і лилися там ріки крові, і відрізані голови переможених встигали землю» [6, с. 174].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білий О. Літературний герой у контексті історії. Київ: Наукова думка, 1980. 120 с.
2. Величка Д. Образ автора «Слово про Ігорів похід» у художній та науковій концепції Володимира Малика: дослідницька робота. Полтава, 2021. 25 с.
3. Голубець М. Велика історія України: у 2 т. Київ: Глобус, 1993. Т. 2. 400 с.
4. Козюра І., Козюра В. Володимир Малик: життя і творчість. Полтава: АСМІ, 2002. 132 с.
5. Малик В. Синя книга: щоденник (записки для себе). 1956–1998/упорядники: О. В. Сиченко. Н. О. Сиченко. 2-ге вид., без змін. Полтава: ТОВ АСМІ, 2011. 308 с.
6. Малик В. Горить свіча. Київ: Український письменник, 1992. 431 с.
7. Малик В. Історія – пристрасть моя. Зоря Полтавщини, 1974. 21 листопада. С. 4.
8. Максименко Г. А. Наративні особливості історичних романів В. Малика: автореф. дис. ... канд. філол. наук.: спец. 10.01.01. Дніпропетровськ, 2010, 20 с.
9. Ротач П. «Горить свіча» – до дня народження Володимира Малика. Новини Полтавщини. 2005. 22 лютого. С. 1.